

Zasięg terytorialny i podziały dialektu

Autor: Halina Karaś

{smoothgallery image=M801.jpg&Skupisko etniczno-językowe plemienia Wiślan&caption=Skupisko etniczno-językowe plemienia Wiślan}Niełatwo jest dziś określić precyzyjnie zasięg dialektu małopolskiego, m.in. ze względu na ekspansję cech małopolskich w ciągu wieków i istnienie gwar przejściowych, zwłaszcza na północy, które tradycyjnie pod względem językowym są wliczane do Małopolski (Sieradzkie, Łęczyckie, Łowickie, Pogranicze Mazowsza) albo są z niej wyłączone. Chcąc określić granice zasięgu dialektu małopolskiego – najogólniej rzecz biorąc – należy wskazać obszar południowo-wschodniej i środkowej części Polski od środkowego biegu Pilicy i Wieprza aż po Karpaty. Podstawę dialektu małopolskiego stanowiło dawne skupisko etniczno-językowe plemienia Wiślan w dorzeczu górnej Wisły między Podgórzem Karpackim, Górami Świętokrzyskimi i Puszcą Sandomierską (zob. mapa Skupisko etniczno-językowe plemienia Wiślan. Źródło: Dejna 1). skąd rozpowszechniały się gwary małopolskie na skutek migracji. {smoothgallery image=M802.gif&title=Małopolska na początku XVII wieku. Oprac. M. Kresa na podstawie: <http://pl.wikipedia.org/>&caption=Małopolska na początku XVII wieku. Oprac. M. Kresa na podstawie: <http://pl.wikipedia.org/>}Dialekt małopolski w trakcie historycznego rozwoju znacznie zatem rozszerzył swój zasięg terytorialny. Tzw. Małopolska właściwa obejmowała ziemie dawnych historycznych (XVI-wiecznych) województw: krakowskiego, sandomierskiego i lubelskiego (zob. Małopolska na początku XVII wieku.). {smoothgallery image=M803.gif&title=Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek&caption=Zasięg dialektu małopolskiego w pracy K. Nitscha Mapa narzeczy polskich (1919)}Zasięg dialektu małopolskiego – według Nitscha – ustalony został następująco na początku XX wieku: na południu granica dialektu pokrywa się na ogół z obecną granicą państwową, sięgając na teren Słowacji na Orawie i Spiszu, na wschodzie – z granicą z Ukrainą (nieznacznie wychylając się na zachód), na północy, obejmując Sieradzkie, Łęczyckie i Łowickie, sięga aż po Kutno, Pilicę, ujście Wieprza i na północ od Włodawy, na zachodzie biegnie w okolicach Tarnowskich Gór, Katowic, Pszczyny i Bielska. Zob. mapa Zasięg dialektu małopolskiego w pracy K. Nitscha Mapa narzeczy polskich (1919). Podobny zasięg dialektu małopolskiego wytyczył później Stanisław Urbańczyk (zob. niżej). {smoothgallery image=M804.gif&title=Zasięg dialektu małopolskiego według Karola Dejny&caption=Zasięg dialektu małopolskiego według Karola Dejny}Wielu dialektologów nie uznaje za małopolskie gwar sieradzko-łęczyckich i łowickich, zaliczając te pierwsze do dialektu wielkopolskiego, a drugie – do mazowieckiego. Przykładowo – Karol Dejna włączył mazurzące okolice Wielunia, Piotrkowa Trybunalskiego, Łodzi i Łęczycy do Wielkopolski, ustalając granicę północną dialektu małopolskiego wzdłuż schematycznej linii: Łęczna – Kazimierz – Radom – Radom – Rawa – Piotrków – Kłobuck, a na wschodzie przesuwając ją bardziej od Nitscha i Urbańczyka na zachód [Dejna 1981, 33]. Zob. mapa Zasięg dialektu małopolskiego według Karola Dejny, źródło: [Dejna 1973, 86]. Współcześnie zatem dialekt małopolski obejmuje południowo-wschodnią i środkową część Polski, a jego obręb, biorąc pod uwagę określone cechy językowe, wyróżniamy szereg mniejszych obszarów gwarowych. Wewnątrz Małopolska jest dość silnie zróżnicowana. {smoothgallery image=M805.gif&title=Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek&caption=Podział dialektu małopolskiego według Kazimierza Nitscha w II wydaniu Wyboru polskich tekstów gwarowych, Warszawa 1960}Najbardziej znana klasyfikacja dialektu małopolskiego dokonana przez Kazimierza Nitscha pochodzi z drugiego wydania Wyboru polskich tekstów gwarowych (zob. mapa Podział dialektu małopolskiego według Kazimierza Nitscha w II wydaniu Wyboru polskich tekstów gwarowych, Warszawa 1960), w którym nieco zmodyfikował swoje ustalenia i językowo podzielił Małopolskę na: 1) Góry: południowa część Żywieckiego, Orawa, Podhale wraz z częścią Beskidów dochodzącą pod Myślenice, Spisz, 2) Pogórze: od Pszczyny przez Wadowickie, Gorce, południową część Bocheńskiego po wschodnią granicę Sądeckiego, 3) południowy pas nizinny: mniej więcej od Chrzanowa po Rzeszów, 4) Małopolskę wschodnią pierwotną: okolice Tarnobrzega, Niska, Janowa, Puław, Lubartowa, 5) Małopolskę wschodnią późniejszą: na południe, wschód i północny wschód od Rzeszowa, wschodnią część Lubelskiego, 6) Małopolskę środkowo-północną: okolice Miechowa, Mielca, Sandomierza, Kielc, 7) Pogranicze Mazowsza: na północ od Zwolenia – Opoczna. 8) Małopolskę zachodnią: okolice Zawiercia, Włoszczowy, Radomska, Wielunia, Łęczycy (Sieradzkie i Łęczyckie).Wziął tu pod uwagę zróżnicowane kryteria fonetyczne, sporadycznie fleksyjne, takie jak: wymowa nosówek, przejście wygłosowego -ch > -k, archaizm podhalański, wpływy śląskie, końcówka 1 os. Imn. -wa czasu ter. i przeszłego, brak mazurzenia, brak udźwięcznienia międzywyrazowego, wpływy ruskie, metateza grup śr, źr, wpływy wielkopolskie.Ten podział prezentuje za K. Nitschem Marian Kucała w Encyklopedii języka polskiego [1991, 60].{smoothgallery image=M806.gif&title=Oprac. M. Kresa&caption=Podział dialektu małopolskiego w I i II wydaniu Wyboru tekstów gwarowych K. Nitscha}Porównanie obu podziałów dialektu małopolskiego zawartych w Wyborze tekstów gwarowych Kazimierza Nitscha ukazuje mapa zamieszczona obok: "Podział dialektu małopolskiego w I i II wydaniu

Wyboru tekstów gwarowych K. Nitscha" (Oprac. M. Kresa na podstawie: R. Kucharzyk, Podziały dialektu małopolskiego, [w:] Studia dialektologiczne III, por red. J. Okoniowej, Kraków 2006, s. 45). Pewne uzupełnienia, a także korekty wprowadziły badania gwaroznawcze prowadzone po II wojnie światowej, które w jakimś stopniu uwzględnił Stanisław Urbańczyk w podręczniku dialektologii przez siebie opracowanym. Opiera się on na klasyfikacji Nitscha, wprowadzając pewne innowacje. Dzieli on Małopolskę na: 1) Podhale (część górską – też Orawa, Spisz, część Żywieckiego); 2) Pogórze – od Pszczyzny po wsch. granicę Sądeckiego; 3) Krakowskie; 4) Małopolskę środkową (Kieleckie, Sandomierskie, gwara lasowska); 5) Sieradzkie; 6) Łęczyckie; 7) Łowickie; 8) Pogranicze Mazowsza – tereny na północ od Opoczna – Radomia – Kazimierza; 9) Pogranicze wschodnie starsze (Lubelszczyzna); 10) Pogranicze wschodnie młodsze (Rzeszowskie, Krośnieńskie, Przemyskie, Zamojskie, Chełmskie). {smoothgallery image=M807.gif&title=Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: Urbańczyk 1968, mapa nr 3&caption=Podział dialektu małopolskiego według Stanisława Urbańczyka} Kryteriami tego podziału są: wymowa nosówek i {tt}201|przejście wygłosowego ch → k{/tt} (lub jego brak), końcówki 1. os. Imn. czasu teraźniejszego wa lub my, dla części wschodniej – mazurzenie i á pochylone. Zob. mapa Podział dialektu małopolskiego według Stanisława Urbańczyka. Źródło: S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, wyd. II, Warszawa 1962, wycinek mapy nr 3. {smoothgallery image=M808.gif&title=Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: E. Pawłowski, Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych, Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego VI, 1966, s. 202&caption=Podział dialektu małopolskiego według Eugeniusza Pawłowskiego} Kolejny podział Eugeniusza Pawłowskiego (mapa Podział dialektu małopolskiego według Eugeniusza Pawłowskiego, opracowano na podstawie: E. Pawłowski, Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” VI, 1966, s. 191-202 z mapą) uwzględnia także dane z badań powojennych. Za podstawę klasyfikacji autor przyjął następujące kryteria: wymowę samogłosek nosowych, przejście wygłosowego -ch > -k, dla wschodniej części - mazurzenie i a pochylone. W obrębie dialektu małopolskiego badacz wyróżnia następujące zespoły i podzespoły gwarowe: 1 – dialekt południowo-zachodni,

1a – gwary podhalańsko-beskidzkie,

1b – pas karpacko-podgórski,

1c – gwary okolic Krakowa,

1d – poddialekt wieluńsko-częstochowski,

2 – dialekt środkowomałopolski,

2a – grupa kielecko-miechowska,

2b – grupa sandomierska,

2c – gwara lasowska,

3 – dialekt wschodniomałopolski starszy,

3a – jasielsko-rzeszowski,

3b – lubelski zachodni,

4 – pogranicze wschodnie,

4a – poddialekt południowo-wschodni,

4b – poddialekt północno-wschodni (wschodniolubelski),

5 – dialekt północnomałopolski,

5a – Łęczyckie i część Sieradzkiego,

5b – dialekt łowicki,

5c – przejściowy poddialekt pogranicza mazowieckiego. Z zaprezentowanych wyżej podziałów widać, że Małopolska jest mocno wewnętrznie zróżnicowana. Wyraźnie wyodrębniają się na południu w części górskiej: gwara podhalańska, gwary orawskie i spiskie, w części środkowej gwara lasowska (powstała w wyniku kolonizacji mazowieckiej w widłach Wisły i Sanu), na zachodzie gwary sieradzko-łęczyckie i łowickie, których przynależność dialektalna jest sporna. Są to bowiem tereny pogranicza dialektalnego - ścierania się cech małopolskich, wielkopolskich, mazowieckich. Należy podkreślić, że wskazany wyżej przebieg granic głównych małopolskich kompleksów gwarowych ma charakter schematyczny, w pewnym stopniu umowny. W istocie granice te nie są ostre, często się ze sobą zazębiają. Z reguły między poszczególnymi obszarami gwarowymi występują szersze lub węższe pasy przejściowe, będące miejscem ścierania się występujących na sąsiadujących ze sobą obszarach tendencji językowych.